

ciók, hitbuzgalmi művek, kalendáriumok) folyamatosan megjelennek anyanyelven, a nemzeti nyelvet ápoló intézmények hiánya miatt a tudományok művelése is latinul folyik. Az anyanyelvek (magyar, szlovák, német stb.) közül az ország nyelvének, a magyarnak mégis kitüntetett szerep jut. A →Hungarus-tudatú értelmiségiek többsége fontosnak tartja ápolását, az országot művelatlenséggel vádoló külföldieknek büszkén mutatja fel a sémi eredetűnek tartott magyar nyelvet. →Bél Mátyás még abban is reménykedik, hogy a német nyelvhez hasonlóan elterjedté válik a magyar. A →pietizmus néhány képviselője (pl. →Bárány György) magyar oktatási nyelvet szeretne. Külföldi példák nyomán már az 1730-as években szóba kerül magyar nyelvű művelő társaság létrehozása Johann Christoph Gottsched Deutsche Gesellschaftjainak mintájára. A →historia litterariákban egyre gyakrabban kap külön fejezetet a nemzet nyelve. Prot. értelmiségiek orvosi és gazdasági művek írásával és fordításainak kiadásával tágitják a magyar nyelv kifejezőképességét (ifj. →Köleséri Sámuel, →Pápai Páriz Ferenc, →Perlitz János Dániel stb.). A bécsi udvar az 1760-as években hasonló, nemzeti nyelvű felvilágosító munkák kiadását szorgalmazza (pl. →Weszprémi István művei).

A 18. sz. közepétől a Hungarus értelmiség tagjai származástól függetlenül gyakran tesznek közzé kinyomtatott nyelvű művelési felhívást. A szlovák származású →Ribiny János pozsonyi rektor nemes tanítványait ösztönzi a nemzet nyelvének művelésére. →Szabó István jezsuita szerzetes Pozsonyban nemeseknek hasonlót prédikál. A német származású →Windisch Károly Gottlieb egy magyar Gottsched fellépését óhajtja, s ebben reménykedik egyik versében →Orczy Lőrinc is. →Bod Péter elképzelt társaságának feladata „a magyar nyelv édesgetése” lenne. Új és bővített latin–magyar szótárak jelennek meg (Bod Péter, Franz →Wagner *Phraseologia*ja), →Faludi Ferenc műveiben külföldi formákhoz idomítja nyelvünket, szavak és szólások gyűjtését kezdi el. →Barkóczy Ferenc bőkezűen

támogatja a magyar nyelvű irodalmat. →Kalmár György 1770-ben megjelent időmértékes poémájában tudatos nyelvű művelő (nyelvtisztító és nyelvújító) programmal lép fel, nyelvi nagyszótár elkészítésébe kezd.

→Bessenyei György művelődési programjában az anyanyelven terjesztett tudomány a közboldogság feltétele. Magyar tudós társaság felállítását szorgalmazza. E gondolatot viszi tovább →Révai Miklós. II. József halála után a nemesség nagy részére lehet már támaszkodni. A nyelvújítást, különösen a szóalkotásokat az 1780-as évektől heves viták kísérik. A nyelvi törekvések politikai síkra terelődésével párhuzamosan a nyelvűvelők körében eltűnik a Hungarus-tudat. A nem magyar anyanyelvűeket, ha a magyar nyelv ügyében szólalnak meg, durva támadások érik. Egyidejűleg a nemzetiségek is saját anyanyelvük kiművelésébe kezdenek.

Irod.: TOLNAI Lajos, *A nyelvújítás*, Bp., 1929; SZELESTEI N. László, *Irodalom és tudománysszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 4); KALMÁR György, „a magyar nyelv szerelmese”, kiad., bev. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely. Források, 2); MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskolázásban*, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., 2005 (irodalommal és adattárral).

Szelestei N. László

nyelvkönyv

Az elsősorban az iskolai oktatáshoz használt →grammatikák és →szótárak mellett a 17. sz. második felétől az iskolán kívüli világ számára is megjelentek a nyelvi képzést célzó kiadványok. Míg a leendő teológusoknak a három szent nyelv, a héber, a görög és a latin elsajátítása volt a legfontosabb, addig a gyakorlati életben az élő idegen nyelvek ismerete vált szükségessé.

Harsányi Nagy Jakab (†1684), aki váradi professzorból lett Frigyes Vilmos brandenburgi fejedelem konstantinápolyi megbízottja, török–latin beszélgetések

Türkische Buchstaben					
ا	a, e	خ	ch	ض	r
ب	b	د	d	ط	t
پ	p	س	s	ظ	tz
ت	t	ر	r	ع	a
ث	f	ش	s	غ	g
ج	dfeh	ص	f	ف	f
چ	tfch	ش	fch	ق	k
ح	h	ص	f	ک	kj

Ein Glück für jeden fremden Mann,
Der selbst mit Türken sprechen kann.

Korabinszky János török nyelvkönyve

adott ki (*Colloquia familiaria Turcico-Latina*, Berlin, 1672). Műve mai fogalmaink szerint a társalgási zsebkönyv és az útikönyv keveréke. Nyolc témakör szerint csoportosítva párbeszédés formában elevenít fel olyan helyzeteket, amelyekbe Töröko.-ban a diplomaták, kereskedők és más utazók kerülhetnek. Miközben hasznos gyakorlati ismereteket közvetít, az adott szituációban alkalmazható nyelvi megoldásokat igyekszik nyújtani.

Ugyancsak a gyakorlati igényeknek kíván megfelelni Warmer Kristóf kassai ev. tanár kiadványa. A *Gazophylacium decem linguarum* (Kassa, 1691) a még mindig közös európai nyelvként használt latin mellett kilenc igazi élő nyelvet foglal magában, köztük a magyart is. Mintegy első harmada valami grammatikaféle, nagyobbik része társalgási zsebkönyv. A szerző bevezetőjében leírja, hogy munkájával az idegen országokban való boldogulást akarja segíteni. A tíznyelvű

előszót a lengyel, a francia, a magyar, a spanyol és az olasz nyelv legfontosabb hangjelölési és kiejtési tudnivalói követik, majd a könyv párhuzamos táblázatok formájában közli a nyelvek declinációt és conjugációt. Az „együtt való beszélgetések” hét témakört ölelnek fel, csupa olyan helyzetet, amelyek a mindennapi életben gyakran előfordulnak. Végül mind a tíz nyelven mintákat ad, hogyan kell megfogalmazni egy „quietantiát, obligatoriát” vagy éppen egy egyszerű levelet.

A 18. sz. folyamán további kiadványok jelentek meg a gyakorlati szükségletek kielégítésére. →Adami Mihály magyar ~et állított össze németül (*Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*, Bécs, 1760) és latinul (*Institutiones grammaticae Hungaricae*, Bécs, 1761). Könyveit elsősorban a magyar ügyekkel foglalkozó bécsi hivatalnokoknak szánta. Efraim Klein latin nyelvű segédkönyvével (*Specimen enucleatoris grammaticae Hungaricae*, Pozsony–Kas-

sa, 1776) azt kívánta elérni, hogy az iparosok és kereskedők megtanulják a mindennapi életben nélkülözhetetlen magyart. →Korabinszky János Mátyás az ev. oktatásügy fellendítésén fáradozva többször kiadta →Bél Mátyás német nyelvű magyar nyelvtanát. Török ~et is megjelentetett, melynek szótári részében a török szavaknak német, magyar és szlovák jelentését adta meg (*Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs mit beygesetzten deutsch-ungarisch und böhmischen Bedeutungen, und einer kurzgefassten türkischen Sprachlehre*, Pozsony, 1788). Az iskolás gyerekek fogalomkincséhez igazodnak a piarista Rosenbacher Ferenc munkájának párbeszédei (*Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika*, Besztercebánya, 1792). →Paap János, „a bölcsességbeli tudakosságnak mestere” társalgási könyvet szerkesztett (*Hathangú ének*, Buda, 1796), amelyben magyar, latin, német, angol, francia és olasz nyelven tárgyal különféle hasznos tudnivalókat, mint pl. az asztalnál illendő viselkedést, kérdés-felelet formájában feldolgozva.

A ~ek nemcsak a nyelvtudomány történetének fontos forrásai, hanem értékes adalékokkal szolgálnak a régi korok művelődéstörténeti, szociológiai vizsgálatához is. „[...] amit a kor irodalma, sajtója kevésbé regisztrált, a köznap megnyilvánulások, a mindennapi életben gyakorta használt kifejezések, melyekből ezeket a mindennapokat is megismerhetjük, ezek nagy része ebben a periférián létező sajátos műfajban, a nyelvkönyvi dialógusban is megőrződött. Ezek a dialógusok a hétköznapi élet számtalan apró mozzanatát (szokásait, tárgyait, eseményeit) elevenítik fel a reggeli étrendtől az öltözet ma már alig ismert ruhadarabjain, az eladás-vásárlás »technikáján« stb. keresztül az ágy mellé készített koppantóig és éjjeli »fazokig«. Megtudhatjuk, mint kellett tárgyalni a szabóval, a lócsiszárral, a könyvkötővel; mibe került a vászon rófe, milyen táncot szerettek leginkább, s mit csináltak fogfájáskor.” (Szabó G. Zoltán)

Kiad. és irod.: TOLNAI Vilmos, *Adami Mihály nyelvtanáról*, MNyr, 1904; György HAZAI, *Das Osmanisch-Türkische im 17. Jahr-*

hundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsany, Bp., 1973; ROSENBACHER Ferenc, *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika* és PAAP János, *Hathangú ének* (részletek), in *Ne sajnálja a száját kinyitni. Társadalmi szokások a nyelvkönyvek tükrében*, kiad., utószó SZABÓ G. Zoltán, Bp., 1978 (Magyar Tallózó).

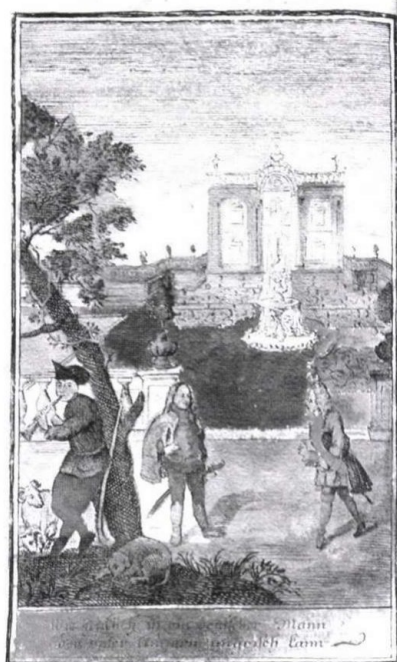
Bartók István

nyelvtan →grammatika

nyelvtanulás, nyelvtudás

Mo.-on a középkortól a 17. sz. végéig a korszerű műveltség megszerzésének legfontosabb eszköze a latin nyelv volt; ennek segítségével vált lehetővé a logikai, retorikai és egyéb ismeretek elsajátítása. Görögöt a középkorban elvéve tanítottak egyes →káptalani iskolákban. Csak a 16. sz. második felétől vált rendes tantárggyá a középfokú oktatásban. Magasabb szinten héberül is tanultak. A 16. sz.-tól a reformáció anyanyelvi programjával párhuzamosan egyre inkább előtérbe került a magyar nyelv rendszerezésének igénye. Összhangban a vulgáris nyelvek Európa-szerte tapasztalható felértékelésével, nálunk is felismerték, hogy anyanyelvünk törvényszerűségei is leírhatók; szabályait a latin példákkal párhuzamba állítva rögzítették. A módszeres feldolgozások mellett ismert számos elő- és utószó, levél és egyéb forrás, amelyek a nyelvet, nyelvhasználatot, helyesírást érintő megjegyzéseket vagy akár hosszabb elmélkedéseket tartalmaznak. Az idegen nyelvek és a magyar viszonya azért is fontos, mert a 16–17. sz.-i magyar nyelvű munkák jelentős része fordítás vagy átdolgozás. A latin nyelvű tudományos munkák mellett mind több német, a 17. sz. folyamán angol és holland, később olasz és francia mű fordítása jelent meg.

Az élő nyelvek tanítását a →jezsuiták kezdték meg felvidéki →konviktusaikban a 17. sz. második felében. Elsőként magyart tanítottak a szlovák és német anyanyelvű diákoknak a latin közvetítésével. Az e célra szolgáló első tankönyv →Perezslényi Pál *Grammatica linguae Ungaricae*-ja (1682) volt. Szintén konviktu-

Bél Mátyás németek számára írt magyar nyelvkönyvének 1774-es, 5. kiadása

sokban, tehát nem iskolai tantárgyként tanítottak németet, majd a 18. sz. elejétől pl. Sopronban franciát is. Ez utóbbihoz segédkönyvet is összeállítottak *Pronuntiatio linguae Gallicae* (1727) címmel. Az uralkodó latin mellett a →piaristák iskoláiban szerephez jutott az anyanyelv (magyar, német, szlovák) is. Az ev. →liceumok szintén elkezdtek – a →pietizmus pedagógiai hatásaként – az élő nyelvek, elsősorban a francia tanítását. Ebben kiemelkedő szerepe volt →Bél Mátyásnak, aki pozsonyi rektorsága idején a hallei Christophorus Cellarius új tankönyveinek bevezetésével korszerűsítette a latintanítást, és elindította a modern nyelvek oktatását. Latin nyelvű német (*Institutiones linguae Germanicae*, 1718) és német nyelvű magyar nyelvkönyvet (*Der ungarische Sprachmeister*, 1729) adott ki.

A nyelvi kultúra legkorábbi dokumentumai a →glosszák és a →szójegyzékek. Az alapfokú iskolai oktatásban a magyar vagy a latin nyelv elemi ismereteit az abecedáriumok, azaz ábécéskönyvek és a colloquiumok, magyarul „gyermeki be-

szélgetések” foglalták össze. A 17. sz. második felétől jelentek meg az iskolán kívüli világ számára készült →nyelvkönyvek. A nyelvi jelenségek feldolgozásához tartoznak a →szólásgyűjtemények is. A nyelvi képzést célzó munkák két legfontosabb csoportja: a →grammatikák és a →szótárak. Sokszor nehéz eldönteni, hogy egy-egy mű a mai nyelvtankönyvnek felel-e meg, vagy valami szótárszerűség; gyakran fordulnak elő egy kiadványon belül különböző jellegű részek.

Irod.: SÁGI István, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, MKsz, 1920–21, 1922; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998; Uő, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., 2007.

Bartók István

nyereg

Lóra vagy más hátasállatra erősített eszköz, amely biztonságosabbá, kényelmesebbé teszi az állat hátán ülést. Készí-